

Raluca POPESCU
(Universitatea de Vest din
Timișoara)

Atributul circumstanțial – un simplu subtip al atributului?

Abstract: (The Adverbial Attribute – A Simple Subtype of the Attribute?) Considered for a long time a simple subtype of the isolated Attribute, the Adverbial Attribute represents a yet more complex syntactic function, continuing to cause various controversial issues (at least in Romanian language). Being a cumulative syntactic structure, it is often studied as a double subordinated position to different parts of speech (a nominal one, being the reason why it is mostly considered an attributive determination, and a verbal one, to which it subordinates as an Adverbial – hence, the designation: atribut *circumstanțial*/Adverbial Attribute). This subordination to a nominal phrase is an obvious one, formally reified by the grammatical agreement, while the second one (to a verbal phrase) is weaker, mediated by the subordination to the nominal, so that many linguists are still simply considering this syntactic category nothing but a subtype of the Attribute. Although weak, this subordination to a verbal phrase can develop various adverbial meanings (cause, concession, consequence, condition, time etc.). Therefore, the fact of the double subordination of the Adverbial Attribute cannot be denied, the distinction between this type of Attribute and the proper Attribute being obvious. As a proof, the Adverbial Attribute has been studied as a Predicative Adjunct of the Double Predicate/predicativ suplimentar, a definitely double subordinated structure – moreover, the Romanian Predicative Adjunct of the Double Predicate had been called this way, a long while. The Adverbial Attribute can also be a clause structure (also double subordinated), a phenomenon that can mostly be explained by the correspondence between a phrase (having a particular syntactic function) and a subordinate clause (having the same function as the phrase). We consider that the Adverbial Attribute does not represent only a simple category of the isolated (explanatory) Attribute, as it is described in most academic papers, and that it is certainly a type of the double subordinated syntactic structures. Agreeing with this, we can also avoid many possible confusions and syntactic ambiguities. Thus, the Romanian syntactic system is enriched with a new syntactic category, different from the others, especially from the similar ones, that can often create numerous confusions (the proper Attribute, the Adverbial and the Predicative Adjunct of the Double Predicate).

Keywords: Attribute, Adverbial, double subordination, Predicative Adjunct of the Double Predicate, syntactic function

Rezumat: Considerat mult vreme un subtip al atributului izolat, atributul circumstanțial este încă o funcție sintactică mult mai complexă, cu un statut care continuă să aibă multiple controverse, cel puțin în gramatica limbii române. Fiind un cumul de valori sintactice, este considerat adesea drept o poziție sintactică dublu subordonată față de regentii diferiți din punct de vedere morfologic (unul nominal, motiv pentru care este mai ales o determinare atributivă, iar unul verbal, cu care stabilește un raport circumstanțial – de aici, denumirea de atribut *circumstanțial*). Legătura cu regentul nominal este una vădită, concretizată la nivel formal (prin acord), în timp ce relația cu verbul regent este una slabă, mijlocită de raportul cu nominalul regent, fapt pentru care mulți lingviți continuă să considere această categorie sintactică un simplu tip de atribut. Deși slabă, această relație cu regentul verbal poate dezvolta multiple sensuri circumstanțiale (cauzal, concesiv, consecutiv, condițional, temporal etc.). Aadar, realitatea dublei subordonări față de doi regenți diferiți a atributului circumstanțial nu poate fi negată, iar distanțarea sa de categoria atributului este evidentă. Drept dovadă, atributul circumstanțial a fost și continuă să fie interpretat drept predicativ suplimentar, funcție sintactică dublu subordonată prin definiție – mai mult chiar, de-a lungul timpului, predicativul suplimentar a fost adesea denumit cu această sintagmă. Atributul circumstanțial cunoaște și realizări frazice (tot dublu subordonate), fenomen explicabil mai ales prin corespondența dintre o parte de propoziție și o propoziție subordonată. Considerăm că atributul circumstanțial nu constituie o simplă subcategorie a atributului izolat (explicativ), cum este descris în majoritatea lucrărilor academice, și că se înscrie, pe bună dreptate, în clasa funcțiilor sintactice cu dublă subordonare față de regenți diferiți. Recunoscând acest fapt, putem, de asemenea, evita numeroase confuzii care se pot crea la nivel sintactic. Astfel, sistemul sintactic românesc se îmbogățește cu încă o funcție de sine stătătoare, independentă de alte categorii sintactice cu care prezintă multiple similitudini și cu care este adesea confundat (atributul, complementul circumstanțial sau predicativul suplimentar).

Cuvinte-cheie: atribut, circumstanțial, dublă subordonare, predicativ suplimentar, funcție sintactică

1. Preliminarii

Privite din perspectivă diacronică, viitorul (siglat în text: V) și condiționalul (siglat în text: COND) din limbile romanice occidentale reprezintă exemple clasice, veritabilee antioane în manualele de lingvistică (romanică) cu care se ilustrează „[...] il ciclo perenne che va dall’analisi alla sintesi” (Nocentini 2001: 367).

Scopul acestui studiu este acela de a descrie prin prisma teoriei (teoriilor) *gramaticalizării*, etapele și factorii care au condus la pierderea vechilor paradigme prospective din limba latină și la înlocuirea lor cu noi compartimente verbale romanice. Dosarul *gramaticalizării* se dovedește a fi foarte vast, iar cercetările care se preocupă de subiectul „devenirii” V și COND romanice (v. Thielmann 1885; Bourciez 1967; Pinkster 1987; Rohlf 1968; Coleman 1971; Fleischman 1982; Roberts 1992; Nocentini 2001; D’Hulst 2004; Slobbe 2004; La Fauci 2005, 2006; etc.) sunt și ele în număr însemnat. În acest context metodologic complex și eterogen, ne vom referi la procesul de *gramaticalizare* în manieră clasică¹ și îl vom considera ca fiind transformarea, (în cazul de față), în trecerea de la o limbă la alta, a unui lexem autonom într-un morfem gramatical, prin pierderea autonomiei sale lexico-gramaticale” (DSL 2001: 239). Mai precis, vom considera *gramaticalizarea* drept un proces *unidirecțional* de evoluție de la un item cu statut lexico-semantic liber, la un element clitic și flexionar, deci dependent din punct de vedere morfologic (v. Lindschouw 2011: 57).

În rezumat, acest proces evolutiv vizează în cazul de față verbul latin HABERE (pentru franceză, spaniolă și italiană)² care din lexem plin, tranzitiv din punct de vedere sintactic și cu semnificația primară de [*posesie*] intră în diverse construcții gramaticale asociindu-și un infinitiv complement și ajunge să își piardă progresiv sensul original, reducându-și totodată corpul fonetic și rolul morfosintactic. Altfel spus, HABERE se va gramaticaliza și va deveni morfem în construcția V și, prin asociere, și a COND.

Această teorie de reconstrucție a celor două paradigme romanice, V și COND, se bazează pe date empirice de evoluție și tipologie lingvistică extrase pe baza textelor latine timpurii de la sfârșitul de Republică și până aproximativ în secolul VIII-lea e.n. Chiar dacă gramaticalizarea este numai o ipoteză metodologică, în lipsa unui alt cadru metodologic, ajungem să credem că utilizarea lui HABEO nu este totuși o pură întâmplare pentru că:

„[...] è difficile considerare solo casuale il fatto che HABEO sia implicato, e in maniera cruciale, in due processi [le genesis della PPerf e del FSint], che, si badi bene sono distinti, ma

¹ Termenul *gramaticalizare* apare pentru prima dată la Antoine Meillet [1912 (1921/1958): 130-148] în articolul *L’evoluzione des formes grammaticales*, autorul în elegând prin acesta „atribuirea caracterului gramatical unor cuvinte la origine autonomă” (Meillet 1958: 130-148). Dacă la A. Meillet termenul este utilizat în sens restrâns, făcându-se referire doar la procesul prin care un lexem autonom devine afix gramatical, accepțiunea acordată de lingvistica modernă este una mult mai largă, prin *gramaticalizare* în elegându-se, de exemplu, și procesul prin care este creat gramatica unei limbi sau raportul dintre evoluția istorică a unor structuri și stadiul actual al acestora în cadrul unui sistem lingvistic etc.

² În literatura de specialitate, mai există un punct de vedere alternativ la această ipoteză „canonică”, *i.e.*, cel propus de André Lanly [1996 (1973)] care consideră că formele de COND din limba franceză provin de la paradigma conjunctivului imperfect din latină, paradigmă care s-ar fi menținut în limba vorbită din perioada târzie cu aceeași utilizări semantico-sintactice ca în latina clasică, dar care ar fi fost înlăturat la nivel formal prin adugarea desinenței de imperfect indicativ *-e am* etc. (v. Banniard 1997: 63).

correlabili, perché avvenuti nella medesima area grammaticale e nello stesso arco temporale. Una simile convergenza è ben più di un indizio: è un indirizzo di inchiesta importante e trascurabile.” (La Fauci 2005: 443).

Îns , înainte de a analiza diferite aspecte legate de etapele de evolu ie ale formelor de V i de COND romanic, trebuie subliniat c , din punct de vedere metodologic, descrierea form rii i evolu iei V romanic occidental trebuie asociat cu dezvoltarea paradigmei de COND din limbile respective, dat fiind cvasiidentitatea originii i structurii celor dou paradigme, atât în francez i spaniol , cât i în italian . Cu toate acestea, la nivel conceptual, trebuie f cut distinc ia operat de Benveniste (1968, apud Company Company 2006: 350), i anume:

„La creación del futuro romance es una innovación que, en esencia, no conlleva ninguna transformación sustancial en el panorama de la conjugación latina, ya que sólo comporta un cambio en la expresión formal de una categoría ya existente, el futuro. Se trataría de lo que Benveniste (1968) llama una „transformación conservadora”. Por el contrario, la creación del tiempo condicional sería, en términos de Benveniste, una „transformación innovadora”, ya que supuso la creación de una categoría verbal nueva, inexistente como forma verbal en la conjugación latina. Ambos cambio en conjunto constituyen, sin embargo, una de las modificaciones más llamativas experimentadas por las lenguas romances en su evolución desde el latín” (Company Company 2006: 350).

2. Etapele form rii viitorului i condi ionalului din limbile romanice occidentale

2.1. Latina clasic i târzie: polimorfism i concuren a perifrazelor

A adar, toate studiile care se preocup de istoria (privit i din perspectiva fenomenului *gramaticaliz rii*) formelor de V din arealul Romaniei occidentale sunt de acord c (1) evolu ia acestei paradigme este paralel cu cea a COND i c (2) toate limbile romanice au înlocuit formele prospective sintetice din latin cu perifraze, sintetice sau analitice în fazele actuale, dar, în orice caz, greu analizabile pentru locutorul contemporan.

Îns , dac apari ia formelor de COND romanic, poate fi u or explicat de faptul c în limba latin această *forma mentis* era „materializat ” lingvistic de sistemul greoi i confuz al subjonctivului, motivele pentru care V sintetic latin a fost înlocuit treptat de crea ii noi, care, într-o prim etap , au fost toate analizabile, conduc la luarea în calcul a anumitor factori care au ac ionat concomitent la nivel formal [(1) fonetic i (2) morfologic] i (3) la nivel semantic³.

³ Cauzele de natur fonetic men ionate în literatura de specialitate sunt: (a) omonimia frecvent între *amavit* (perfect - 3) i *amabit* (viitor I - 3) – datorat confuziei dintre labiala oclusiv sonor /b/ i labiodentală fricativ sonor /v/–, respectiv omonimia dintre *legit* (prezent - 3) i *leget* (viitor I - 3), datorat evolu iei lui *i* scurt (de la prezentul indicativ al verbelor de grupa a III-a) la *e* închis; (b) pierderea general a cantit ii vocalice care a condus la dificultatea deosebirii verbelor de grupa a II-a de cele de grupa a III-a; (c) omonimia dintre formele de V ale verbelor de grupa a III-a i a celor de grupa a IV-a (*legam, audiam*) i paradigma conjunctivului prezent, în special la persoana întâi singular. La nivel morfologic, factorii care au condus la eliminarea V sintetic latin au fost, pe de o parte, neregularitatea de conjugare în crearea V pe tem de *infectum*, care necesita memorarea a dou paradigme, una în *-bo* (pentru conjugarea I i a II-a) i alta în *-am* (pentru conjugarea a III-a i a IV-a); pe de alt parte, în interiorul ultimelor conjug rii gradul de neregularitate al paradigmei de V era mult mai mare, acestea marcând prin alternan a vocalic : /-a-/ vs. /-e-/ , distinc ia dintre persoana întâi singular i restul formelor personale. În ceea ce prive te factorii de natur semantic care, de asemenea, au determinat reorganizarea sistemului de exprimare a [PROSPECTIVULUI] în limbile romanice, ace tia au fost: (a) nevoia de a explicita ideea de *viitor în trecut*, nuan temporal necunoscut de latina clasic ; (b) pozi ia instabil a imperfectului conjunctiv latin c ruia pare s -i

Pe lângă argumentele de natură formală și semantică, trebuie semnalat și următoarea motivare cu caracter pragmatic și cultural, de sorginte coerentă :

„En opinión de Coseriu (1957/1977) la difusión del cristianismo provocó una nueva visión de mundo, radicalmente distinta de la del mundo latino clásico, que conllevó un cambio profundo en la expresión de la futuridad. Este ámbito semántico pasó de significar una temporalidad egocéntrica, que llega al ser humano y que él no puede modificar, a significar una temporalidad egodéctica, moldeada y construida en gran medida por el ser humano. La futuridad ya no es entendida como un simple hecho temporal existente con independencia de las acciones del ser humano, sino que es una futuridad modal obligativa, en el sentido de que el individuo es responsable de su propio futuro y puede modificarlo a través de sus acciones en el presente. Es decir, el cristianismo habría provocado un cambio esencial en la concepción de la futuridad: temporal – modal, dando lugar a un cada vez menor empleo del futuro clásico y a un gran desarrollo de perífrasis varias de valor futuro modal, que progresivamente terminaron por sustituir en la baja latinidad el futuro temporal sintético latino clásico” (Company Company 2006: 353-354).

Coroborarea tuturor acestor aspecte a condus la apariția și dezvoltarea la V sintetic latin. Acest proces nu s-a întâmplat într-o dată, ci a fost lent și gradual, întinzându-se pe aprox. o jumătate de mileniu (cel puțin pentru registrul scris de limbă, aprox. din sec. I î.e.n. și până aprox. în sec. al VII-lea e.n.). Astfel, chiar din latina preclasică (și, cu precizie, din perioada clasică) se înregistrează drept potențiale concurenți ai V sintetic diferiții perifrazice aspectuo-temporale formate cu ajutorul *participiului viitor activ* al verbului lexical și auxiliarul ESSE (*facturus sum/facturus erat/facturus fuit* etc.), perifrazice care nu se vor impune în limbile românești. Motivele existente în literatură sunt multiple. Enumerăm câteva dintre ele:

- cauze de natură fonetică : astfel de perifrazice aveau „[une] terminaison bisyllabique terminée par une consonne, frappée d’un immuable accent d’intensité, alourdie par l’auxiliaire, qui, d’habitude, suivait” (Herman 1996: 67);

- rațiuni morfologice: (i) pentru o serie de verbe, participiul viitor era fie prea puțin folosit, fiind de cele mai multe ori considerat „a-normal sau chiar imposibil” (Bourova 2005: 314); (ii) perifrază construită cu participiul viitor nu oferea soluții decât pentru activ, corespondența sa pentru pasiv, anume perifrază formată cu *un adjectiv - gerundiv* în *-ndus* + ESSE având o valoare modală foarte puternic marcată, aceea de [+necesitate/+obligativitate], tocmai datorită combinării sale cu pasivul.

- motivații de natură semantică : tocmai inexistența unei nuanțe modale complementare puternice (de exemplu, de tipul, [+posesie/necesitate]) va favoriza dezvoltarea structurilor concurențe, deoarece, în cazul turnurii HABEO + *infinitiv*, vom vedea că nu este vorba numai de o nuanță temporală pură, ci de o imixtiune între temporalitate și modalitate (vezi Bourova 2007: 468).

- cauze de natură sociolingvistică : turnurile de tipul *-turus* + *esse* apar în mod natural, se pare, limbajului familial, vorbit, și variaua ca frecvență în funcție de epocă, de autor și de natura scrierii. De exemplu, în *Asinaria* lui Plaut întâlnim doar patru ocurențe ale acestei structuri față de cele 142 forme de V sintetic, iar în primul volum din *Correspondența* lui Cicero apar doar 10 astfel de ocurențe de V perifrazic în *-turus* + ESSE în raport cu cele 296 de forme sintetice.

înceteze capacitatea de exprimare a perspectivelor virtuale, fapt care accentuează situația precară generală în care se află modul conjunctiv în această perioadă de evoluție a limbii latine; (c) natura modală (epistemică sau deontică) înșiși pe care o implică în genere *viitorul* (cf. formele de exprimare a V din engleză).

Chiar dac nu s-au pstrat în limbile romanice, aceste structuri perifrastice formate cu un adjectiv-participiu + ESSE prezint avantajul de a putea fi transpuse la trecut (v. *lecturus eram - legendus erat*) i reprezint , în fapt, turnuri populare de înlocuire, într-o prim etap , a V sintetic latin. În literatura de specialitate sunt citate chiar cazuri în care aceste structuri participiale apar ca echivalente pentru HABEO + infinitiv. Aceast situa ie apare sub (1):

(1) ...*ascendit in arborem ut videret eum, quia inde erat transiturus* (Luc., 19, 4, apud Herman 1996: 66) [în *Itala* apare: *habebat transire*].

‘...se urc în copac ca s -l vad fiindc pe acolo avea s treac ’.

O alt modalitate de înlocuire a formelor prospective din latin – existent preponderent în limba vorbit –, este cea a perifrazelor formate cu infinitivul verbului lexical i unul din auxiliarele: HABERE, VOLERE, DEBERE. Dintre acestea, HABEO/HABEBAM/HABUI + infinitiv – la început „o construc ie ocazional i periferic ” (Herman 1996: 67), va cunoa te cea mai mare r spândire, dând na tere *viitorului indicativ* i *condi ionalului* din majoritatea limbilor din Romania central i de vest (francez , occitan , italian , spaniol , catalan , portughez), dar i (potrivit celor mai mul i speciali ti) formelor de COND i de V-Tipul 3 (*am s cânt*) din limba român , ceea ce dovede te c în ansamblu este vorba de „un fenomen cognitiv [s.n.], în cazul nostru romanic” (Iliescu 2000: 432, n. 6). VOLERE + infinitiv, structur instaurat în limba latin înc din perioada clasic , va sta la baza V canonic din limba român (V-Tipul-1 – *voi cânta*, dar i V de tip popular/ V-Tipul-2 – *oi cânta*, respectiv, V-Tipul-3 – *o s cânt*) i din sursilvana veche. Aceast turnur apare atestat atât în perioada clasic , cât i în epoca târzie a latinii, în exemple ca cele de sub (2) i (3):

(2) *Volo tibi commemorare, si forte eadem res tibi dolorem minuere possit.* (Cic., *Ad Fam.*, 4, 5, 4).

‘A vrea s î i vorbesc, dac acest lucru ar putea s î i mic oreze suferin a’.

(3) *Scio te, cum ista legeris, meum os digito velle comprimere.* (Hier., *Ep.*, 27, 2).

‘tiu c tu, dup ce vei fi citit aceste lucruri, ai vrea s îmi închizi gura’.

În sfâr it, în ceea ce prive te turnura DEBERE + infinitiv, aceasta va fi continuat numai de sard ⁴ (mai precis, de logudorez): DEBERE CANTARE > *depo kantare* (v. Company 2006: 358).

Acestea sunt datele standard prezentate de majoritatea istoriilor limbilor romanice sau vehiculate în diferitele manuale de lingvistic i tipologie romanic , date care sunt acceptate în unanimitate, dac nu lu m în calcul – a a cum procedeaz mul i cercet tori (v. Wilmet 2001: 23, n. 4), teoria pu în conving toare propus de André Lanly [1996 (1973)].

Revenind la turnura HABEO/HABEBAM/HABUI + infinitiv ca baz a formelor de V i de COND din arealul Romaniei occidentale, trebuie spus c ini ial aceasta a substituit V sintetic latin în contexte marginale i oarecum „specializate”, în sensul c apare la început în anumite tipare sintactice i în texte cu caracter mai mult sau mai pu in popular (v. Coleman 1971: 215-216). În ceea ce prive te particularit ile sale morfosintactice, în literatura de specialitate se arat c HABERE apare ini ial în preajma unui infinitiv pasiv (ca substituent al unui V sintetic pasiv), apoi apare înso it de verbe deponente i intransitive i, în cele din urm , de verbe tranzitive, la diateza activ . Din punct de vedere al distribu iei sintactice,

⁴ Sarda folose te de fapt turnura perifrastic *apo a kantare, apa cantai* < HABEO AD CANTARE, dar în limba literar apar i forme sintetice, de tipul : *cantarapo, fagherát, abaraggiu* (Nocentini 2001: 390).

turnura perifrastic analizat se focalizeaz pe subordonatele relative dependente de un adjectiv sau de un pronume nehot rât ori demonstrativ i abia mai târziu se va fixa în propozi ii principale sau în independente. Mai mult, s-a observat c în structurile explicite, apare mai des varianta cu HABERE la imperfect, în timp ce în cele implicite se prefer forma de prezent a auxiliarului (v. Company Company 2006: 355).

O descriere am nun it (efectuat pe baza unui *corpus* electronic care cuprinde 26 de milioane de intr ri) a particularit ilor morfosintactice ale construc iei discutate, apare la Bourova (2005), unde se arat totodat c , din punct de vedere cronologic, perioada reprezentat cel mai bine în ceea ce prive te atestarea construc iei HABEO + *infinitiv* este cea cuprins între anii 300-500 e.n. (Bourova 2005: 305). Înaintea acestui interval cronologic, trebuie diferen iate dou subperioade de manifestare a turnurii discutate în func ie de anumite particularit i de natur morfosintactic , i anume:

1. Exemplele provenind din latina clasic i târzie (atestare înainte de 150 e.n.) sunt construite aproape în totalitate cu infinitivul unor verbe tranzitive (în special, *verba dicendi*: DICERE, SCRIBERE, QUADERE etc.), având adesea i un complement direct exprimat (pronume interogativ, demonstrativ sau nehot rât). Utilizarea pasiv a infinitivului apare acum doar în cazul în care HABEO este la indicativ imperfect, conjunctiv prezent sau imperfect sau chiar la infinitiv (Bourova 2005: 305-306)⁵; de asemenea, din punct de vedere al distribu iei formelor lui HABERE la nivel discursiv, se observ c : HABEO i HABUI apar frecvent în principale, HABEBAM în subordonatele relative i complementive, iar formele de conjunctiv sunt distribuite, potrivit sintaxei latinei clasice, în subordonate (în special, în complementive i în circumstan iale).

2. În exemplele atestate în perioada 150-230 e.n., începând cu Tertullian⁶, se reg sesc infinitive ale verbelor tranzitive, intransitive, deponente; infinitive active, dar i pasive, cu predispozi ie evident spre utilizarea infinitivului activ, mai ales în cazul lui HABEO. Infinitivul pasiv continu s se men in în cazul în care HABEO este utilizat la trecut (mai ales, la indicativ imperfect, i, dup 300 e. n., în cazul în care HABEO este utilizat la conjunctiv imperfect), folosirea structurii HABEBAM + infinitiv continuând s se înregistreze cu preponderen în subordonatele relative i în complementive.

În sfâr it, o alt problem , dup p rerea noastr , mult mai dificil de elucidat, este cea care încearc explicarea evolu iei semantice a structurii aduse în discu ie. Trei tipuri de pozi ii sunt adoptate în literatura de specialitate (Bourova 2005: 310-311) în leg tur cu acest aspect:

(a) direc ia care explic sensul prospectiv al structurii HABEO + infinitiv din etapa intermediar în care auxiliarul actualizeaz modalitatea [+obligatie/+necesitate], interpretat exclusiv din perspectiv deontic [*agent oriented modality* (la Bybee et al.: 1994) sau *event modality* (la Palmer 2001, apud Bourova 2005: 311)] – de tip: A FACE).

(b) direc ia care consider c orientarea temporal prospectiv a structurii HABEO + infinitiv se datoreaz i naturii abstracte a infinitivului (v. i Slobbe 2004: 107-123).

⁵ În urma acestei analize, Viara Bourova (2005: 305) observ c aproape toat paradigma lui HABERE – cu excep ia imperativului – accept , chiar de la început, construc ia cu infinitivul. Îns , de departe, conducerea clasamentului este preluat de indicativul prezent, respectiv, de imperfectul aceluia i mod.

⁶ De altfel, s-a remarcat (Pinkster 1987: 213) c dup Tertullian nu mai sunt înregistrate modific ri majore ale construc iei analizate, această considera ie neimplicând totu i concluzia c deja în latin HABERE este un auxiliar în toate ocuren ele în care este urmat de infinitiv.

(c) orientarea inițială de Harm Pinkster (1989: 316) care consideră că sintagma HABEO + infinitiv este caracterizat inițial de neutralitate modală.

Înscrind-ne pe linia generală a orientării modale (variante a), reținem totuși și demersul propus de Viara Bourova (2005: 312) care, pornind de la ideea tradițională potrivit căreia structura HABEO + infinitiv exprimă un eveniment care urmează să se producă, consideră că o trecere de la aletic la temporal poate fi veriga cea mai probabilă în procesul de gramaticalizare discutat, deoarece:

„Tout comme avec *devoit* + *infinitif*, la situation est analysable comme un scénario qui est nécessairement vrai dans tous les mondes possibles de l'univers modal U_M ” (Bourova 2005: 312).

În sfârșit, în ceea ce privește frecvența de utilizare a turnurii discutate la autorii latini, s-a observat că aceasta va deveni din ce în ce mai folosită la Tertullian și la scriitorii creștini. Într-adevăr, dacă anterior, la Cicero, Seneca sau Aulus Gellius erau ele construite cu această structură perifrastică continuă și fie profund marcate de valoarea sa modală originală [+obligativitate/+necesitate], semnificativ pur temporal de V sau de viitor în trecut (VT) va fi atinsă abia în secolul al III-lea e.n., în opera lui Tertullian.

Astfel, se poate observa că în exemplele ca cele de sub (4), (5), (6) și (7), verbul HABERE își pierde starea încensurabilă și originală, de verb plin, indicând, în special, ideea de posesie și, apoi, pe cea de *posibilitate*:

(4) *Habeo etiam dicere quem ... de ponte in Tiberim deiecerit.* (Cic., *S. Rosc.*, 100) [este considerat ca fiind cel mai timpuriu exemplu].

‘Căci nu am spus nimic pe cel care l-a aruncat de pe pod în Tibru...’

(5) *Item in multis hoc rebus dicere habemus* (Lucr., *De re. nat.*, 6, 711).

‘Am spus acest lucru la fel în multe situații’.

(6) *De re publica nihil habeo ad te scribere.* (Cic., *Ad Att.*, 2, 22, 26).

‘Nu pot să-ți scriu nimic referitor la situația politică a statului’.

(7) *De divis neque ut sint neque ut non sint habeo dicere.* (Cic., *De nat. deo.*, I, 63, apud Raiskila 1990: 212).

‘Despre zei, nu pot să spun nici că există, nici că nu există’.

Mai târziu, la Seneca Rhetorul, construcția pare a fi deja încercată cu ideea de *necesitate* (v. *infra ex.* (8)):

(8) *Quid habui facere?* (Sen. Rhet., *Controv.*, I, I, 19, apud Raiskila 1990: 213)

‘Ce am avut de făcut / ce a trebuit făcut?’.

În ciuda faptului că *viitorul* este legat, după Palmer (1986: 18-20, apud Iliescu: 2000: 431, n. 5), de modalitatea deontică, exprimând *voină* sau *necesitatea*, *obligativitatea* sau *permisiunea* de împlinire a unei acțiuni.

Opera lui Tertullian reprezintă însă „o punte de legătură între primul și ultimul stadiu de dezvoltare al acestei perifraze” (Raiskila 1990: 212), deoarece aici apar atât primele sensuri, deja semnalate la Cicero și la Seneca Rhetorul (HABERE = ‘a avea’; HABERE = POSSE ‘a putea’, respectiv, HABERE = DEBERE ‘a trebui’), cât și ultimele sensuri ale lui HABERE + infinitiv, cele pur temporale, de V, respectiv de VT.

Astfel, în exemplele următoare (v. 9, 10, 11), HABERE este un auxiliar temporal, exprimând *viitorul*. Se găsește, în general, la indicativ prezent, urmat de un infinitiv fie al unui verb intransitiv, fie aflat la diateza pasivă.

(9) *nihil quod fieri habet* (Tertull., *Herm.*, 19, 2, apud Raiskila 1990: 213).

‘nimic care s se întâmpl’.

(10) *cum corpus cum anima occidi habeat* (Tertull., *Res.*, 35, 7, apud Raiskila 1990: 213).

‘are s fie ucis când trupul, când sufletul’.

(11) *nam et homo interior renovari habebit* (*Res.*, 40, 7, apud Raiskila 1990: 213).

‘c ci i omul are s renasc în sufletul sau’.

În contexte ca cele de sub (12) sau (13), HABERE este un auxiliar aspectuo-temporal, exprimând un timp de rela ie, i.e., *viitorul în trecut*. Caracteristicile sintactice ale acestei structuri sunt urm toarele: HABERE este folosit la trecut, în general, la imperfect, iar infinitivele sunt fie la diateza pasiv , fie provin de la un verb intransitiv. De asemenea, trebuie observat i faptul c în ocuren ele temporale, cele dou componente ale sintagmei se g sesc, a a cum am mai spus, în imediat apropiere, iar în privin a topicii, se observ c HABERE este postpus formeii infinitivale (ordine IH – v. Bourova: 2007, 2005).

(12) *Nazareus vocari habebat secundum prophetiam* (*Marc.*, 4, 8, 1, apud Raiskila 1990: 213).

‘Nazariteanul avea s - i spun cea de-a doua profe ie’.

(13) *quod et ipsi occidi haberent* (*Marc.*, 4, 8, 1, apud Raiskila 1990: 213).

‘fiindc i ei în i i aveau s fie uci i’.

În leg tur cu ordinea constituen ilor sintagmei, trebuie men ionat c cele dou componente ale turnurii HABERE + infinitiv se g sesc în imediat apropiere în stadiile în care construc ia perifrastic discutat începe s marcheze diferite grade de [PROSPECTIV], cu raportare la *nunc* enun iativ sau la un moment de referin situat în anterioritatea lui T_0 . De asemenea, în situa iile discursive în care această construc ie nu exprim [PROSPECTIVUL], HABERE apare în cele mai multe cazuri plasat înaintea infinitivului (ordine HI – v. Bourova 2007, 2005) i de cele mai multe ori la diateza activ . În schimb, în cazurile în care are valoare temporal de V, HABERE apare plasat dup infinitiv (ordine IH – v. Bourova: 2007, 2005) i la diateza pasiv sau înso it de un verb intransitiv.

În ceea ce prive te semnifica ia originar a formelor de COND romanic, credem c aceasta î i are „obâr ia” în turnurile prospective redade în discurs indirect raportat (DIR) (v. Penny 2006: 238) care se realizau în latina clasic printr-o construc ie oarecum ambigu de „acuzativ cu infinitiv”, ca sub (14 a i b):

(14) a. *Credo eum venturum esse* [structur „acuzativ cu infinitiv” în DIR, redând raportul de posterioritate fa de o form de *verba putandi* la prezent].

b. *Credebam eum venturum esse* [structur „acuzativ cu infinitiv” în DIR, redând raportul de posterioritate fa de o form de *verba putandi* la imperfect].

Dezambiguizarea se va realiza în limba vorbit prin construc ii ca cele de sub (15):

(15) a. *Credo quod venire habet* [structur echivalent pentru (14a)].

‘Cred c are s vin’.

b. *Credebam quod venire habebat* [structur echivalent pentru (14b)].

‘Credeam c avea s vin’.

c. *Credidi quod venire habui* [structur echivalent de asemenea pentru (14b) în care subordonata este dependent de o form de indicativ perfect, motiv pentru care HABERE este i el utilizat la aceea i treapt temporal].

Sintetizând toate aceste modificări parcurse de HABERE la nivel semantic, se ajunge la creionarea următoarelor stadii evolutive:

1. Verbul HABERE care are inițial un singur sens fundamental, concret, a cedat la transferul semantic. El va pierde acum din specificitatea semnificației originare, aceea de ‘a posedea’, și devine astfel polisemantic. Acesta este, de fapt, primul pas în modificarea conținutului său semantic. Sensurile primite progresiv sunt ‘a putea’ și ‘a trebui’. Cu timpul, aceste sensuri transferate vor deveni frecvent întâlnite, cu puțin timp și posibilități distribuționale mai largi și suferind, în consecință, o golire de sens. De vreme ce un sens specific transferat suferă generalizare, HABERE și pierde libertatea sintactică, începând să apară din ce în ce mai mult în structuri gramaticale convenționale (după cum s-a observat, urmat în special de un infinitiv). În următoarele secole, perifrazele astfel constituite vor forma o paradigmă verbală în care HABERE, trecut de stadiul de auxiliar și urmat de infinitivul care îi furnizează materia lexicală, și va modifica forma, devenind un morfem desinențial, cu o structură „amputată”, epoca în care s-a fixat ordinea elementelor în sintagmă fiind greu de precizat.

2. Perifrazele astfel formate cu HABERE + infinitiv marchează la început o modalitate prospectivă de [+obligativitate/necesitate] cu ajutorul unui verb încă negramaticalizat. Este așadar o perioadă a „premodalelor” când: CANTARE HABEO înseamnă deja ‘am intenția să cânt, am în proiect să cânt’, iar CANTARE HABEBAM ajunge să semnifice ‘aveam de cântat, aveam de gând să cânt, aveam intenția să cânt’. Așadar, în plan semantic, de la ideea de *necesitate* (deontică, apoi epistemică) s-a trecut ulterior la ideea de angajare în viitor (prospectiv). Totodată, în context ipotetic, transpunerea unui proiect în trecut înseamnă, de fapt, că acest proiect nu și-a găsit încă realizarea. Din astfel de contexte va deriva condiționalul (v. *infra* 16):

(16) *Sanare te habebat Deus per indulgentiam, si fatereris.* (Pseudo-Augustin, *Serm.*, 253, 4, apud *ILR* 1965, vol. I: 361)

‘Dumnezeu te-ar mântui cu mila Sa, numai să treci în rândul celor ce-L slăvesc’.

În concluzie, plasarea temporală a unui proces *p* într-un moment posterior față de *Sit₀*, îi conferă indubitabil acestuia o nuanță abstractă, motiv pentru care *V* este, în general, comparativ cu alte timpuri gramaticale, mult mai abstract, deci incert. Aceste caracteristici – de care beneficiază și *V* sintetic latin – sunt acum transpuse din perspectiva atitudinii subiectului vorbitor, materializând dorința, necesitatea, temerea etc. acestuia, deci spațiul atitudinal alocentric. Iată de ce, *V* din latina cultă, clasică, a intrat în concurență cu perifraze care particularizează (și concretizează), prin valoarea modală a auxiliarului, aceste nuanțe semantico-modale, care, în timp, se vor transfera asupra întregii structuri.

Această evoluție (ciclică) din perspectiva modificărilor intervenite la nivel semantic, de tip *abstract – concret – abstract*, reprezintă o exemplificare perfectă pentru schema propusă de Closs-Traugott (1989, apud Iliescu 2000: 431) în legătură cu tendințele următoare de schimbări semantice, unde se arată că: (i) sensurile care denot situații externe evoluează spre sensuri bazate pe situații interne (evaluative, perceptivă și cognitive); (ii) sensurile bazate pe situații externe sau interne dau naștere sensurilor bazate pe situații discursive și metalingvistice; (iii) în plan evolutiv, sensul tinde să se bazeze din ce în ce mai mult pe atitudinea adoptată de subiectul vorbitor față de enunțul asertat.

2.2. Perioada preromanic i protoromanic

A adar, în urma polimorfismului ap rut înc din perioada latinei clasice, când locutorul avea de ales între mai multe construc ii, i în special între: CANTABO // CANTATURUS SUM // CANTARE HABEO // HABEO/HABEBAM AD/DE/UNDE CANTARE (v. Slobbe 2004) // VOLO CANTARE / DEBEO CANTARE sau VENIO (AD) CANTARE⁷ i când to i membrii perifrazelor men ionate î i conservau înc sensul originar, se pare c pe la sfâr itul secolului al III-lea, în spa iul lingvistic al României occidentale⁸ s-a impus tipul CANTARE HABEO, pe de o parte, fiindc HABERE prezenta avantajele cele mai evidente atât din punct de vedere fonetic i morfologic (este singurul auxiliar care începe cu o vocal – ca urmare a c derii lui h ini ial (v. Herman 1996: 68), dar i cu un comportament morfologic regulat), dar i semantic.

Prima atestare a noii forme de V romanic dateaz din secolul al VII-lea e.n. (anul 613) i apare în Cronica lui Fredegarius (v. Bourciez 1967: cap. 244c):

*(17) Opraesso rege Persarum, cum vincum tenerit, in cathedram quasi honorifice sedere iussit quaerens ei civitatis et provincias reipublice restituendas; factisque, pactionis vinculum firmit. Et ille respondebat „Non dabo”. Iustinianus dicebat : „**daras**”. [observ m coexisten a formei clasice de V al turi de noua form perifrastic ale c rei elemente sunt deja sudate i care, în acest context, exprim mai degrab necesitatea (v. Posner 1996: 177, apud Iliescu: 2003: 15), deci un V injonctiv, cu traducerea: ‘trebuie s dai’].*

Urm toarele atest ri vin tot din spa iul galo-roman. Este vorba de *Jur mintele de la Strasbourg* (anul 842 e.n.) unde se întâlnesc formele *prindrai i salvarai* (ambele deja sudate). Pentru spaniol , primele atest ri apar în *Glosele emiliene* (sec. al XI-lea e.n.). Este vorba de 18 forme (12 sintetice, 6 analitice) de V romanic care traduc formele corespondente de V latin (v. Company Company 2006: 357). Trebuie re inut c , în general, pentru spa iul galo-roman i pentru cel italo-roman aglutinarea celor dou elemente componente ale turnurii HABEO + *infinitiv* pare s se fi petrecut foarte devreme. În schimb, în spaniola veche, auxiliarul putea preceda infinitivul sau se putea desp ri de acesta printr-un pronume complement (procedeu care continu s existe în portugheza contemporan): (sp. veche) *enplirnosamus, partirnosamos* etc. În franceza veche, o dovad a libert ii auxiliarului apare în structurile în care acesta putea fi precedat de dou verbe la infinitiv, pentru a exprima V amândurora (v. Reinheimer-Rîpeanu 2001: 269).

În privin a modific rilor fonetice intervenite în diacronie, acestea difer de la un idiom la altul. De exemplu, în cazul turnurii din italian , evolu ia ar fi urm toarea: CANTARE HABEO > *cantâr ào* > *cantarào* > *cantarò* > *canterò*. *Un foarte scurt comentariu în acest sens poate fi urm toarea descriere:*

„In italiano tale processo ha determinato una serie di cambiamenti fonetici: molto frequente è la sincopa della vocale protonica nell’ambito della radice verbale, seguita in alcuni casi da assimilazione consonantica: **vederò* > *vedrò*; **venirò* > **venrò* > *verrò*. In modo asistemático la /a/ della radice verbale si trasforma in /e/ davanti a /r/: *cantarò* > *canterò* (in *starò* e *darò* la /a/ si conserva probabilmente per analogia con le forme del presente; lo stesso accade sistematicamente in spagnolo).

⁷ Formele men ionate fac de fapt trimitere la paradigmele verbale corespunz toare i la tipurile formale (+/-perifrastice) discutate anterior.

⁸ Este vorba mai precis de francez , occitan , spaniol , catalan , portughez , unele dialecte rhetoromane i de anumite variet i dialectale ale limbii italiene.

In italiano antico, in cui il verbo *avere* prevedeva una prima persona alternativa (*aggio*), ricorrono anche le forme *faraggio*, *averaggio*. In antico senese compaiono forme in *-abbo* (*dirabbo*, *farabbo*). Nei dialetti il futuro sintetic mostra una morfologia differente per via delle diverse forme del presente del verbo *avere*. Negli antichi volgari settentrionali la prima persona *ajo* dà luogo alle desinenze *-ai* (ant. lombardo *farai* «farò») ed *-è* (ant. padovano *anderè* «andrò»). A partire dal Settecento si diffondono però le desinenze toscane (le desinenze antiche si conservano tuttora in alcune aree del Piemonte, nei dialetti istriani e nelle zone ladino-friulane dolomitiche)”. (De Roberto 2010, www.).

Cât despre topica elementelor componente ale turnurii care stă la baza V și COND din spațiul României occidentale, ordinea *infinitiv + HABEO/HABEBAM/HABUI* (IH) este, în mod necesar, anterioră fixării sintagmei. Acest ordin este determinat, conform tendințelor fonetice ale limbii latine, elidarea lui *e* final de la infinitiv în fața vocalei inițiale a lui (H)ABERE. Întrucât nu există nici o urmă de trecere a lui *e* la *y*, se poate conchide că această eliziune este factorul care a favorizat sudura celor două elemente.

Apoi, ca urmare a fenomenului de disimilare declinat la sfârșitul secolului I e.n. și începutul secolului al II-lea e.n., fenomen care constă în dispariția lui *-b-* din desinența *-ebat*, se va ajunge la următoarea formă (reconstituită) a auxiliarului: HABEBAT > *abeba* > *aSéa* > *avea*.

De asemenea, tot în această perioadă, și ca urmare a tendințelor menționate mai sus, silaba radicală *av-* dispăre în întregime din toate flexiunile paradigmei aflate în constituire, printr-un fenomen de haplologie. Pentru explicarea sa s-a invocat nevoia de izosilabism în flexiunea V: în limbile romanice, și în special în franceză, desinențele de mai mult de o silabă sunt foarte puțin utilizate, iar pierderea lui *avea*, *avetis* etc., ar fi introdusă desinența trisilabică.

În concluzie, în procesul de gramaticalizare al structurilor perifrastice construite cu un verb modal se operează în primul rând o re-analiză a celor două elemente componente de tipul următor (v. Nocentini 2001: 368; Fleischman 1982: 115):

INFINITIV + AUXILIAR → RADICAL + FLECTIV
--

Este vorba în fapt de o reinterpretare a aceleiași informații gramaticale, în sensul că marca infinitivală *-r* este reanalizată ca marcă de viitor (prospectiv) cu pândă funcție modalo-temporală, în timp ce categoria persoanei este acum marcată de desinență. Acest proces de reanaliză, dublat de o serie întreagă de modificări formale (asimilări, pierderi ale vocalelor tematice, resilabizări etc.) favorizează trecerea graduală a accentului de la auxiliar la baza infinitivală și, în consecință, fuziunea inevitabilă a celor două componente, într-un singur item.

2.4. Concluzii

Dispariția V sintetic latin și înlocuirea lui cu anumite tipuri de perifraze prezintă aadar o evoluție destul de lentă, care se întinde, în linii mari, pe o jumătate de mileniu (aproximativ din secolul al III-lea și până în secolul al VIII-lea e.n.). Se pot observa de la o formă sintetică de exprimare a viitorului și, deja, din latina clasică se observă tendința de înlocuire a acesteia cu diverse perifraze. În perioada latinității târzii, ne aflăm în faza verbelor premodale HABERE, VOLERE și DEBERE. Acestea au tendința de a intra în construcții perifrastice cu un *infinitiv*, construcții care vor sta la baza diverselor tipuri de V romanic. În arealul României occidentale s-a impus structura cu HABERE: pe de o parte, CANTARE HABEO – având *prezentul* drept punct de reper enunțativ, și, pe de altă parte, CANTARE HABEBAM/HABUI – luând drept punct de reper enunțativ *trecutul*. În orice caz, verbul

HABERE va trece de la statutul de verb independent sintactic și cu un sens lexical plin, la morfem gramatical, dar nu înainte de a străbate etapa de auxiliar.

După cum s-a văzut anterior, polimorfismul nu a dispărut dintr-o dată, nici ordinea inversă a celor două elemente constitutive ale construcției, nici tendința de desprindere a acestor două elemente.

Bibliografie

- Academia Română, Al. Rosetti (redactor responsabil), *Istoria limbii române*, vol. I (ILR I): *Limba latină*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965.
- Banniard, Michel, *Du latin aux langues romanes*, Paris, Nathan Université, 1997.
- Bourciez, Ed., *Éléments de linguistique romane*, Paris, Librairie Klincksieck, 1967.
- Bourova, Viara, « À la recherche du 'conditionnel latin': les constructions *Infinitif* + forme de *habere* examinées à partir d'un corpus électronique », in Johannes Kabatek / Claus D. Pusch / Wolfgang Raible (eds.), *Romanistische Korpuslinguistik II: Korpora und diachrone Sprachwissenschaft*, Tübingen, Gunter Narr, 2005, p. 303-315.
- « Les constructions latines *Infinitif* + *habebam* vs. *Infinitif* + *habui* et le développement du conditionnel roman », in Trotter, David A. (ed.), *Actes du XXIV Congrès International de Linguistique et de Philologie Romane*, Berlin, de Gruyter, tomul II, 2007, p. 461-474.
- Bybee, J. / W. Perkins / J.-R. Pagliuca, *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago, The University of Chicago Press (Bybee et al.), 1994.
- Closs-Traugott, Elizabeth, "On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectivation in Semantic Change", in *Language*, 65, 1, 1989, p. 31-66.
- Coleman, Robert, "The origin and development of Latin HABEO + Infinitive", in *Classical Quarterly*, 21, 1, p. 215-232, Oxford, Clarendon Press, 1971.
- Company Company, Concepción, "Tiempos de formación romance. II. Los futuros y los condicionales", in Company Company, Concepción (ed.), *Sintaxis histórica de la lengua española: La frase verbal*, vol. I, México, FCE, UNAM, 2006, p. 349-422.
- D'Hulst, Yves, "French and Italian Conditionals: From Etymology to Representation", in Jacqueline Guéron / Jacqueline Lacarme (ed.), *The Syntax of Time*, Cambridge / Massachusetts / London, MIT Press, 2004, p. 181-202.
- De Roberto, Elisa, "Futuro" in *Treccani.it. L'Enciclopedia italiana*, in Internet, 2010: http://www.treccani.it/enciclopedia/futuro_%28Enciclopedia_dell%27Italiano%29/.
- DSL – Bidu-Vrănceanu, Angela / Cristina Cîrlău / Liliana Ionescu-Ruxandoiu / Mihaela Manca / Gabriela Păndeleș, *Dicționar de timpuri și ale limbii*, București, Editura Nemira, 2001.
- Fleischman, Suzanne, *The future in thought and language. Diachronic Evidence from Romance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- Herman, József, « Remarques sur l'histoire du futur latin – et sur la préhistoire du futur roman », in R. Risselada / Jan R. de Jong / A.-Machtelt Bolkestein (eds.), *On latin. Linguistic and Literary Studies in Honour of Harm Pinkster*, Amsterdam, J. C. Gieben Publisher, 1996, p. 57-70.

- Iliescu, Maria, « Grammaticalisation et modalités en roumain: le futur déictique et épistémique », in M. Coene / W. de Mulder / P. Dendale / Y. D'Hulst (eds.), *Traiani Augusti Vestigia Pressa Sequamur. Studia Linguistica in Honorem Lilianae Tasmowski*, Padova, Unipress, 2000, p. 429-441.
- Kronning, Hans, « Auxiliarité, énonciation et rhématicité », in *Cahiers Chronos*, 11, 2003, p. 231-249.
- La Fauci, Nunzio, "Il fattore *HABEO*. Prolegomeni a una nuova considerazione delle genesi del perfetto e del futuro romanzo", in Sándor Kiss / Luca Mondin / Giampaolo Salvi (eds.), *Latin et Langues Romanes. Études de Linguistique Offertes à József Herman à l'Occasion de son 80ème Anniversaire*, Tübingen Max Niemeyer, 2005, p. 441-451.
- Lanly, André, *Deux problèmes de linguistique française et romane: I. Le conditionnel en –rais (et le futur en –rai); II. Le verbe aller et ses frères romans*, Paris, Honoré Champion, 1996 [1973].
- Lindschouw, Jan, « L'évolution du système du futur du moyen français au français moderne: la réorganisation comme un cas de régrammation », in *Revue de Linguistique Romane*, tomul 75, 297-298, 2011, p. 51-98.
- Meillet, Antoine, « L'évolution des formes grammaticales », in Antoine Meille, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Honoré Champion, 1912) [1928/1958], p. 130 – 148.
- Nocentini, Alberto, "La genesi del futuro e del condizionale sintetico romanzo", in *Zeitschrift für romanische Philologie*, 117, 3, 2001, p. 367-401.
- Palmer, F., R., *Mood and Modality*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Penny, Ralph, *Gramática histórica del español*, Barcelona, Ariel, 2006².
- Pinkster, Harm, "The strategy and chronology of the development of future and perfect tense auxiliaries in Latin", in Martin Harris / Paolo Remat (eds.), *Historical development of auxiliaries*, Berlin/New York/Amsterdam, Mouton de Gruyter, 1987, p. 193-223.
- Posner, Rebecca, *The Romance Language*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Raiskila, Pirjo, "Periphrastic use of *habere* in Tertullian", in G. Calboli (ed.), *Latin Vulgaire – Latin Tardif. Actes du II-ème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990, p. 209-217.
- Reinheimer-Rîpeanu, Sanda, *Lingvistica romanica . Lexic, morfologie, fonetic*, Bucure ti, Editura All Universitar, 2001.
- Roberts, Ian, "A formal account of grammaticalisation in the history of Romance futures", in *Folia linguistica historica* 13, 1-2, 1992, p. 219-258.
- Rohlf, Gerhard, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Sintassi, Morfologia*, Turin, Einaudi, 1966-1968.
- Slobbe, Bianca, "Restructuring and the development of the Romance conditional verb forms", in Sylvia Blaho/Luis Vicente/Mark de Vos (eds.), *Proceedings of ConSOLE XII* (2003, Patras), Universiteit Leiden, 2004, p. 107-123.
- Thielmann Ph., "*Habere* mit dem Infinitiv und die Entstehung des romanischen Futurums", in *Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik*, 2, 1885. p. 48-89; 157-202.
- Wilmet, Marc, « L'architectonique du « conditionnel », in Patrick Dendale / Liliane Tasmowski (ed.), *Le conditionnel en français*, Paris, Librairie Klincksieck, 2001, p. 21-44.